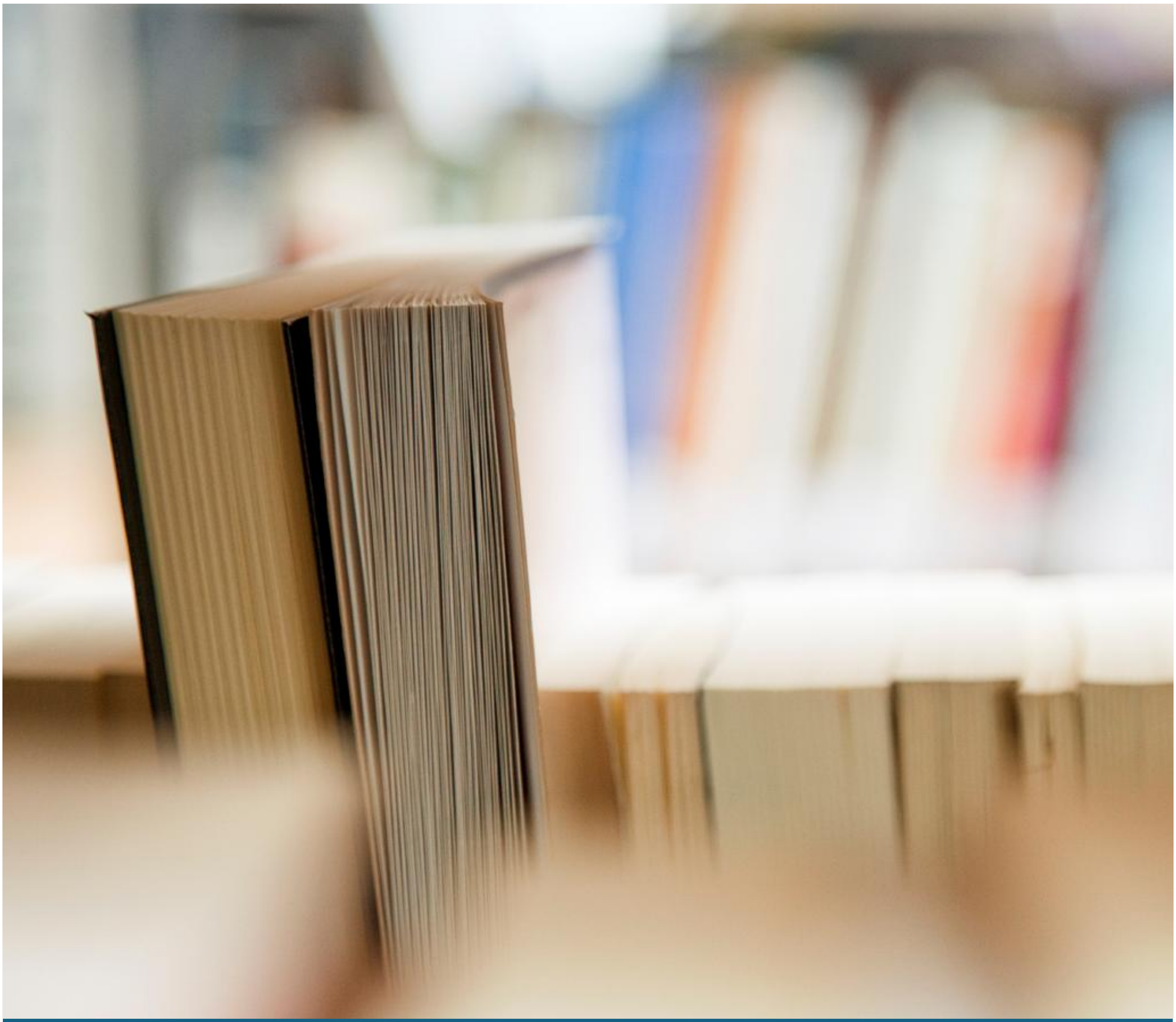

ٽماهي مهراڻ جي گرامي نمبر تي تبصرو

قربان علي بگٽي

1977

رساله مهراڻ جو "گرامي نمبر"

سنڌي ادبي بورڊ جي سه ماهي رسالي مهراڻ جو " گرامي نمبر" نهايت ئي شاندار نموني شايع ٿي مارڪيٽ ۾ پهچي ويو آهي. هي نمبر ڪل ٽي سو پنجاهه صفحن تي مشتمل آهي جيڪو مهراڻ جي سابق ايڊيٽر مرحوم غلام محمد گراميءَ جي ياد ۾ ڪڍيو ويو ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي روايتن موجب ڇپائي به اعليٰ درجي جي ٿيل آهي. مهراڻ جي هن نمبر گويا مرحوم گراميءَ کي زنده جاويد بڻائي ڇڏيو ۽ دعويٰ سان چئني سگهجي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ هن کان اڳ ڪنهن به شخصيت جي ياد ۾ ان قسم جو ضخيم ۽ بلند پايه نمبر شايد شايع ئي ڪين ٿيو آهي. ڏسڻ ۾ ايندو ته مهراڻ جو هي گرامي نمبر هندستان جي مشهور اردو رسالي ماهوار "معارف" اعظم ڳڙهه جي " مولانا سيد سليمان ندوي نمبر" (شايع شده مئي ١٩٥٥) کان ترتيب ۽ ضخامت جي لحاظ کان ڪڏهن گهٽ نه آهي. جيتوڻيڪ شخصيت جي لحاظ سان مرحومين جي وچ ۾ آسمان ۽ زمين جو فرق هوندو.

سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان پنهنجي بزرگ اديبن ۽ عالمن جي ياد ۾ هن قسم جي خاص نمبرن جي اجراءَ تي هر سنڌيءَ کي دلي خوشي محسوس ٿئي ٿي، بشرطيڪ سنڌ جي مشاهير سان هڪ جهڙو سلوڪ ڪيو وڃي. پر افسوس جو سنڌي ادبي بورڊ جي زعماء هن ڏس ۾ سنڌين جي اعتماد کي سخت مجروح ڪيو. اسين ڏسون پيا ته بورڊ وارا پنهنجي فڪر وارن اديبن کي ته وڏي اهميت ڏين ٿا.پر ٻين دانشورن ۽ عالمن کي قطعي طور نظر انداز ڪن ٿا. هي ادبي بورڊ ڪنهن جي ذاتي ملڪيت نه آهي جو ڪنهن به طبقي جي چوڌاري هڪ هٽي ان تي قائم ڪئي وڃي، پر بورڊ کي سرڪار گرانٽ ٿي ڏئي ان ڪري اهو قومي ادارو آهي ۽ بورڊ وارن کي ڪڏهن به تفريق واري پاليسي اختيار ڪرڻ نه گهرجي ۽ بلا امتياز هر سنڌي دانشور کي هڪ جيتري اهميت ڏيڻ کپي.

مثال طور جناب غلام محمد گراميءَ جي ياد ۾ ته مهراڻ جو زير تبصره ضخيم نمبر ڪڍيو ويو، پر بورڊ جي ذميدارن کان اسين پڇون ٿا ته ڇو مهراڻ جي هن قسم جو نمبر سنڌ جي لاثاني اديب، محقق ۽ دانشور مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي جي ياد ۾ نه ڪڍيو ويو؟

حالانڪ گرامي صاحب ڊاڪٽر دائود پوٽي جي پيٽ ۾ هڪ عامي شخص هو. گرامي صاحب کي جيڪڏهن ڊاڪٽر صاحب جي علم جي زڪواة به مليل هجي ها ته هو خوش نصيب سمجهڻ ۾ اچي ها. مرحوم مولانا الهورايو بروهي صاحب روايت ڪندو هو ته مولانا آزاد مرحوم هڪ دفعي چيو ته " پوئين صديءَ ۾ سنڌ ۾ هڪڙوئي محقق ۽ دانشور پيدا ٿيو ۽ اهو آهي شمس العلماءُ ڊاڪٽر دائود پوٽه صاحب". مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽه صاحب جي علمي عظمت ۽ فضيلت ڏسي مونکي اڪثر هي رمارڪ ياد ايندو آهي جو علامه ذهبي رحمة الله عليه امام ابن تيميه رح متعلق ڏنو هو ۽ اهو رمارڪ ڊاڪٽر صاحب تي به ٺهڪي اچي ٿو. امام ذهبي لکيو ته، " ومارئينا مثله فمارئيٰ مثل نفسة" يعني ته اسان هن جهڙو نه ڏٺو ۽ نه وري هن پاڻ جهڙو ڪو ڏٺو" مشهور عرب شاعر متنبي جو هي شعر ته گويا سنڌ جي دائود پوٽي لاءِ ئي چيل آهي ته:

مضت الدهور فما اتين بمثلة
ولقد اتي فعجزن عن نظرائة

مطلب ته " زمانا گذري ويا پر هن جهڙو پيدا ڪري نه سگهيا ۽ جڏهن هو آيو ته هن جي نظير پيش ڪرڻ لاءِ دنيا عاجز رهي". بقول لطيف:

برو هو پنهور جو آرياڻيءَ اجاريو".

دائود پوٽه جهڙو دانشور سنڌ ۾ ورلي ڪو پيدا ٿيندو، بقول اقبال:

" نه اٹھا پھر کوئی رومی عجم کی لاله زاروں سی
وہ ہی آب گل ایران، وہ ہی تبریز ہی ساقی"

ڊاڪٽر دائود پوٽه صاحب کي وفات ڪندي ويهه سال گذري ويا پر اسان جي قومي اداري سنڌي ادبي بورڊ کي ڪڏهن به هن جي يادگيريءَ نٿي اچي. نه مهراڻ جو ڪڏهن دائود پوٽه نمبر شايع ٿيو ۽ نه ڪي وري سنڌي ادبي بورڊ پاران هن جا ڪي ڪتاب شايع ٿيا. بورڊ جو موجوده سيڪريٽري مسٽر ظفرالحسن هڪ لائق، مخلص ۽ محب وطن سنڌي آهي. اسان کي اميد آهي ته هو ماضيءَ جي روايتن کي ٽوڙي ڪم از ڪم بورڊ جي طرفان شمس العلماءُ ڊاڪٽر دائود پوٽه صاحب جي سنڌي ۾ اڳ ڇپيل آتم ڪهاڻي شايع ڪرائيندو. هي ڪتاب هينئر اڻ لڀ آهي ۽ مارڪيٽ ۾ طلب تمام گهڻي اٿس.

انهن ابتدائي گذارشن ڪرڻ بعد هينئر اسين مهراڻ جي گرامي نمبر جو جائزو وٺنداسون.

گرامي ۽ سندس دوست

مهراڻ جي گرامي نمبر ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي موجوده وائيس چانسلير شيخ اياز صاحب جو گراميءَ جي شخصيت بابت ڪو مضمون نہ ڇپيو آهي. هيءَ ڳالهہ نهايت ئي حيرت انگيز ۽ افسوسناڪ آهي. مهراڻ جا پرچا گواهي ڏيندا تہ مرحوم گرامي صاحب شيخ صاحب جي دفاع ۾ ڪيئي صفحا ڪارا ڪيا ۽ پنهنجي مقالي مشرقي شاعريءَ ۾ تہ اياز بابت ايترو ڪجهہ لکي ويو جو شايد اياز بہ پنهنجي حمايت ۾ ان نموني نہ لکي سگهي ها. يونيورسٽيءَ ۾ وائس چانسلري جي عهدي تي مقرري تي پوري پاڪستان توڙي بيروني دنيا ۾ اياز جي خلاف احتجاج ٿيو جنهن ڪري اڄ سڄيءَ طرح اياز کي فائدو بہ پهتو جو هو پوريءَ دنيا ۾ متعارف ٿيو. روزنامہ الحيات بيروت، لنڊن جي ايشيا اخبار ۽ ٽورنٽو (ڪئناڊا) ۾ جناب عارف صاحب شيخ اياز متعلق شذره لکيا ۽ آمريڪا ۾ جناب ڪوڪب صديقي تہ خاص دلچسپي ڏيکاري. اياز صاحب جي مقرري جي خبر هندستان جي مسلم پريس بہ نمايان طور شايع ڪئي هئي. دراصل ان ليول تي احتجاج ڪرڻ جي ڪا ضرورت ئي ڪا نہ هئي. اياز جي مقرري خلاف جڏهن طوفان ڪڙو ٿيو تہ مرحوم گرامي صاحب مهراڻ ۾ اياز جي حمايت ۾ زبردست ايڊيٽوريل ۽ سندس تقرري جي آجيان ڪئي هئي. (مهراڻ - جنوري ١٩٧١) پر ان جي باوجود جناب اياز صاحب پنهنجي پراڻي محسن ۽ دوست جي شخصيت بابت هڪ سٽ بہ تحرير نہ ڪئي. گراميءَ کي هن نموني فراموش ڪرڻ اياز کي هرگز نہ جڳائي. ساڳيءَ طرح گرامي نمبر ۾ پير حسام الدين راشدي جو بہ ڪو مضمون نہ ڇپيو. پير صاحب سان بہ مرحوم گراميءَ جا گهرا تعلقات هئا. جيڪڏهن ماهوار سهڻيءَ جي نسيم کرل نمبر ۾ نسيم جي شخصيت بابت پير صاحب جو مضمون ڇپجي سگهيو ٿي تہ مهراڻ جي گرامي نمبر ۾ چو ڇپجي نہ سگهيو؟ مهراڻ جي فاضل اسسٽنٽ ايڊيٽر جناب پريو ناشاد بہ گراميءَ بابت هڪ اکر بہ نہ لکيو. جيڪا ڳالهہ مارڪ ڪرڻ جي لائق آهي. اسان کي تہ گراميءَ جي فڪر ۽ نظريہ سان اختلاف آهي، پر هن جي ويجهن دوستن بہ هن کي وساري ڇڏيو.

ڇا گرامي ذات جو بلوچ هو؟

مهراڻ جي گرامي نمبر ۾ جناب راج محمد پلي جو هڪ

مضمون شايع ٿيو آهي. ان ۾ مرحوم جي ذات ۽ حسب نسب بابت پلي صاحب لکي ٿو تہ " نالو: غلام محمد گرامي بلوچ والد جو نالو جاڙوخان بلوچ". (ڏسو صفحہ ٣)

واضح رهي تہ پلي صاحب جو هي لکڻ تہ گرامي بلوچ هو. سراسر غلط ۽ بي بنياد آهي. دراصل مرحوم ذات جو لاشاري (جت) هو. گرامي صاحب جو لغاري بلوچن سان ڪوبہ تعلق ڪونہ هو. ميهڙ ۾ سندس والد مرحوم موچڪو ڏنڊو ڪندو هو. ميهڙ جي رهواسين ۽ اتان جي ٻار ٻچي ڪي خبر آهي تہ گرامي مرحوم جا ابا ڏاڏا ذات جا لاشاري هئا ۽ هو موچڪو ڏنڊو ڪندا هئا. چوندا آهن تہ ذات تي ڏات نہ آهي ۽ موچڪي ڏنڊي ۾ ڪوبہ عيب نہ آهي. تاريخ ۾ اسان کي ڪيترين ئي شخصيتون ملن ٿيون، جي هيٺين طبقي سان تعلق رکنديون هيون پر عظمت جي چوٽيءَ کي پهتيون هيون. مطالع ڪري ڏٺو وڃي تہ اهڙن عظيم ۽ تاريخ ساز انسانن بہ پنهنجيءَ ذات بدلائڻ جي ڪوشش هرگز نہ ڪئي. ذات تہ پري جي ڳالهہ پر هن پنهنجي ذاتي فعلن کي بہ ڪونہ لڪايو. مثال طور: روسو جا اعترافات پڙهي ڏسو، برٽراندرسل توڙي مهاتما گانڌي پنهنجين آتم ڪهاڻين ۾ عجيب ڳالهيون لکيون جي پيا هوند لڪائي ڇڏين ها. مون کي اها ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ ايندي آهي تہ مرحوم گرامي پاڻ کي لاشاري سڏائڻ ۾ ڇو عيب محسوس ڪندو هو؟ دانشور تہ پاڻ کي لڪائڻ جي هرگز ڪوشش نہ ڪندا آهن. سنڌ جي ٻين معروف اديبن جهڙوڪ ڊاڪٽر نبي بخش خان، مسٽرتاج ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي بلوچيت ۾ ڪنهن کي ڪو رتيءَ پر بہ شڪ نہ آهي، پر مرحوم گرامي صاحب هرگز بلوچ نسل سان تعلق نہ رکندو هو. مٿين وضاحت گرامي مرحوم جي ذات جي چند ڇاڻ بابت محض تاريخ جي رڪارڊ کي درست ڪرڻ لاءِ ڪئي وئي، ان مان ڪنهن جي عيب جوئي ڪرڻ هرگز مقصود نہ آهي.

ڇا گرامي صاحب مولانا ۽ عربي خواندو هو؟

مهراڻ جي خاص نمبر ۾ مرحوم گرامي صاحب جي شخصيت بابت ڊاڪٽر تنوير عباسي صاحب لکي ٿو تہ، " ڪارل مارڪس، برڪلي، هيگل ۽ هيوم تان جو برٽراند رسل بہ سندس علم ۾ هئا. هڪڙو عربي ۽ فارسي خواندو مولوي ۽ جديد فلسفي ۽ سائنس جو ايڏو ايياس اسان لاءِ عجب جهڙي ڳالهہ هئي." (صفحو ٧)

جناب گرامي مرحوم جي عالم هجڻ، هن جي عربي داني ۽

جديد فلسفي ۽ سائنس جي اڀياس متعلق سيني ترقي پسندن مهراڻ جي هن نمبر ۾ لکيو. جديد فلسفي ۽ سائنس جي موضوعن تي هن ڪوبہ ڪتاب يا جامع آرٽيڪل نہ لکيو، جنهن مان هن جي اڀياس جي وسعت بابت ڪا پروڙ پوي. انهن موضوعن متعلق هو پنهنجن نجي محفلن ۾ راءِ ڏيندو هو. جن ماڻهن کي عربي ٻولي يا جديد فلسفي ۽ سائنس جي ڄاڻ نہ هوندي هئي، اهي سندس ملفوظات مان مرعوب ٿي ويندا هئا ۽ ٻين ماڻهن کي ٻڌائيندا رهندا هئا تہ گرامي جهڙو عربي خوانده مولوي جديد فلسفي ۽ سائنس بابت ايتري معلومات رکي ٿو. مون بہ مرحوم بابت ان نموني جون ڳالهيون ٻڌيون هيون.

هڪ دفعي هڪ اهڙو موقعو آيو جو منهن جي مرحوم سان ذاتي ملاقات ٿي. هي سيپٽمبر ڀاهتر جي ڳالهہ آهي. مان گاڏي کاتي ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾ ڪن ڪتابن خريد ڪرڻ لاءِ ويو هوس. اتي مسٽر غلام رباني (سيڪريٽري ادبي بورڊ) مون کي ڏسي ورتو. پاڻ ٻاهر وڃڻ لاءِ نڪتو هو. مون کي هٿ مان وٺي هڪدم مرحوم گراميءَ وٽ تعارف لاءِ وٺي ويو. رباني صاحب منهنجي متعلق گرامي صاحب کي چوڻ لڳو تہ " هي بگٽي صاحب لاڙڪاڻي جو رهواسي آهي. منهنجي هن سان ملاقات اتي جنوريْ ڀاهتر ۾ ٿي جڏهن مان وزير اعظم ۽ سفيرن جي آمد جي موقعي تي بورڊ جا ڪتاب ڪٺي ويو هوس، لاڙڪاڻي جي جن بہ ماڻهن سان مليس تن سيني مان مون کي هن شخص وڌيڪ متاثر ڪيو. تون بہ گهڙي ڪن هن سان ڪچهري ڪر، پر خيال سان ڳالهائجانس." ائين چئي رباني صاحب واپس موٽيو.

مرحوم غلام محمد گراميءَ سان هن ملاقات کي غنيمت سمجهي مون هن سان اول عربن جي ادب ۽ شاعريءَ جي موضوع تي ڳالهايو. چو جو مان بہ ٻين وانگر ان غلط فهميءَ ۾ مبتلا هوس تہ هو عربيءَ جو وڏو عالم ۽ ڄاڻو آهي. ان کان علاوه مرحوم پنهنجي "مشرقي شاعري" واري مقالي ۾ ڪي عربي اشعار بہ نقل ڪيا هئا. مون پاڻ بہ عربن جي ادب ۽ شاعريءَ جو مطالعو ڪيو هو. سبع معلقات (ڪعبي جي پٽ تي ٽنگيل شاعرن جا شعر) جو اڀياس مون ابتدا ۾ ڪيو هو. ان ۾ عرب جي جاهليت جي نامور شاعرن جهڙوڪ امراءُ القيس، عمرو بن ڪلثوم ، نابغہ ذبياني، زهير عنتره، اعشي ۽ طرفة بن العبد جا چيل شعر نقل ٿيل آهن. ان کان علاوه حماسہ ۽ ديوان متنبي کي بہ پڙهيو هوم، عربن جي شاعري متعلق ابن رشيق قيرواني جو ڪتاب " العمدة" ، بہ مون نهايت ئي شوق ۽ غور سان

پڙهيو هو. ازنسواءِ نثر ۾ علامہ جا خظ جو مشهور ڪتاب " البيان والتبيين" ۽ مقدمہ ابن خلدون بہ رٽيل هئم. ان مان ڪي ڪتاب تہ بي - اي جي ڪورس ۾ رکيل هئا، جي پڙهڻا پيم ۽ باقي عربي ڪتاب پاڻ پڙهيم.

عربن جي ادبي ۽ شاعري متعلق مرحوم گراميءَ جي گفتگو ٻڌي مون کي حيراني وٺي وٺي. هن کي اهو بہ پتو ڪونہ هو تہ عربي ادب ۾ مخضرمي شاعري ڇا کي چئجي. جيئن عربي ادب جي شائقين کي خبر آهي تہ مخضرمي شاعر اهي آهن، جن اسلام ۽ ان کان اڳ جاهليت وارو دور ڏٺو هو.

مشهور عرب خاتون شاعر خنساءِ ۽ پيو حضور صلي الله عليه وسلم جن جي هڪ صحابي شاعر حضرت حسان بن ثابت جو شمار مخضرمي شعراءَ مان آهي. ملاحظہ ٿئي استاد احمد حسن زيارت جو ڪتاب: " تاريخ الادب العربي" . گرامي سان گفتگو ڪندي تعجب ٿيم تہ موصوف کي عربي نحو جي بہ خبر ڪانہ آهي. هن مشهور نحوين جهڙوڪ ابوالاسد الدولي ۽ سيبويه جا نالا بہ ڪونہ ٻڌا هيا. پيو تہ ٺهيو پر پنهنجي مقالي "مشرقي شاعريءَ" ۾ نقل ڪيل عربي اشعار بہ صحيح اعراب ۽ تلفظ سان پڙهي ڪونہ ٿي سگهيو. ڇا محض ڏاڙهي رکڻ ڪري اهڙا عالم دين ۽ مولانا ڪوٺائڻ جا مستحق آهن؟ جناب غلام محمد گرامي سمجهي ويو تہ اچ سندس مخاطب ڪراچي هوٽل ۾ سائس ڪچهري ڪرڻ وارن مان نہ آهي جيڪي سندس هر صحيح يا غلط ڳالهہ جو داد ڏيندا هئا. ان ڪري عربي ادب ۽ شاعريءَ جي موضوع کي ڇڏي مون کي مرعوب ڪرڻ لاءِ هن ڪميونزم جي فلسفي تي بحث ڇيڙيو. چوڻ لڳو تہ: " ڪميونزم عالم انسانيت جو نظريو آهي ۽ دنيا جا وڏا دانشور جهڙوڪ رسل جهڙا ماڻهو بہ ان کان متاثر آهن" . مون کيس چيو تہ برٽرانڊ رسل مراد اٿو؟ فرمايائين هائو. مون ان تي کيس گذارش ڪئي تہ قبلا! " برٽراندرسل کان وڌيڪ تہ مارڪسي فڪر جي ڪنهن بہ عالمانہ نموني سان ترديد نہ ڪئي. رسل ١٩٢٠ع ۾ ماسڪو ويو هو ۽ اتي ٻہ مهينا رهي، لينن، ٽراٽسڪي ۽ گورڪي سان ملاقاتون ڪري واپسيءَ ۾ هڪ ڪتاب (Theory and practice of Bolshiesm) نالي لکيو. ان ۾ تہ ڪميونزم تي سخت تنقيد ٿيل آهي. رسل پنهنجي هڪ ٻئي ڪتاب ۾ هڪ باب بعنوان " مان ڇو ڪميونسٽ نہ آهيان" (Why I am not a Communist) لکيو ۽ ان ۾ تہ مارڪس کي هن (Muddle headed) يعني تہ " غبي ذهن" وارو لقب ڏنو.

گرامي صاحب وري چوڻ لڳو تہ رسل تہ دهريو هو. مون کيس

جواب ڏنو تہ " هر ڪميونسٽ دهريو ٿي سگهي ٿو پر هر دهريو ڪميونسٽ ۽ مارڪسٽ نہ هوندو آهي" . جناب گرامي صاحب عينڪ تي هٿ رکي، بحث جو موضوع هندستان ۽ پاڪستان جي سياست تي موڙيو. مرحوم مولانا ابوالڪلام آزاد جو وڏو عقيدت مند ڏسڻ ۾ آيو. فرمائڻ لڳو تہ اوهان مولانا آزاد جو ڪتاب (India Wins Freedom) پڙهيو آهي. مون اثبات ۾ جواب ڏيندي چيو تہ " اهو ڪتاب جيتوڻيڪ نهرو ڏانهن منسوب ٿيل آهي، پر ان ۾ مولانا ڪئبينيٽ مشن پلان جي جولاءِ ڇائيتاليهين واري بيان کي ذميوار ٺهرايو ۽ لکيو تہ " نهرو جي هن بيان تاريخ جي رخ کي ئي بدلائي ڇڏيو.(It c hanged the course of History) سلسلہ ڪلام جاري رکندي مون عرض ڪيو تہ " ان ۾ ڪوئي شڪ نہ آهي تہ مولانا آزاد جو ڪتاب برصغير جي سياسي تاريخ ۾ وڏو مقام ٿو رکي، پر هن موضوع تي اصل ڪتاب وي - پي - مينن (V _ P_ Menon) جو لکيل آهي جو ١٩٥٧ع ۾ " هندستان ۾ اقتدار جي منتقلي" (The transfer of power in India) جي نالي سان شايع ٿيو.

آزاد جو ڪتاب ناشر جي بقول پروفيسر همايون ڪبير مولانا کان اردو ۾ ڊڪٽيشن وٺي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ هي ڪتاب مولانا جي وفات کان هڪ سال بعد فيبروري اٺهٺ ۾ ڇپرو ٿيو، جنهن تي علمي ۽ سياسي حلقن ۾ ڪافي چميگويون ٿيون. گرامي چوڻ لڳو تہ وي - پي - مينن برابر نهرو جو دوست هو ۽ هن جي ڪابينہ جو وزير هئو.

مون تنهن تي عرض ڪيو تہ اوهان جنهن شخص لاءِ چئو ٿا اهو ڪرشنامينن آهي ۽ نہ وي - پي - مينن. هي وي - پي - مينن تہ چوڌري محمد علي وانگر آفيسر هو ۽ مائونٽ بيٽن جو خاص معتمد عليہ هو. هن ئي صاحب تقسيم جو پلان جوڙيو هو ۽ لارڊ مائونٽ بيٽن جي پريس اتاشي ڪيمپبيل جانسن پنهنجي ڪتاب " مشن وٿ مائونٽ بيٽن" ۾ لکيو تہ، " لارڊ مائونٽ بيٽن چوندو هو تہ"وي - پي - مينن سياستدانن کان وڌيڪ سياسي دماغ ٿو رکي." جناب گرامي منهنجو جواب ٻڌي منٽ ٻہ خاموش رهيو. مون کي بہ حيراني وني تہ هندستان جي آزاديءَ جي داستان جي ڄاڻ جي هام هڻڻ واري گرامي صاحب کي اهو بہ پتو ڪونہ آهي تہ وي - پي - مينن ڪير هو؟

هاٺي مان سندس مداحن کان پڇڻ چاهيان ٿو تہ ڇا اهوئي سندس ناليج هو جنهن تي فخر ٿا ڪن. منهنجي هيءَ نشست گرامي صاحب کي هميشه ياد رهندي هئي. موڪلائڻ وقت مون کي ياکر پائي چوڻ لڳو تہ " پروچ آهين وعدو ڪر تہ جڏهن بہ حيدرآباد ايندين

تہ مون سان ملندو رهندين. مون پنهنجي وچن کي سندس موت تائين پاڙيو. جنهن جي مرحوم جي ڪن وبجهن دوستن مسٽر ناشاد ۽ مظهر جتوئي کي خبر آهي. جناب غلام محمد گرامي ان کان پوءِ مون ڏانهن هڪ تعريفي خط بہ مهراڻ جي پئڊ تي لکيو، جو مون وٽ اجا تائين محفوظ آهي.

گرامي، موت جو فلسفہ ۽ آئن اسٽائن

مهراڻ جي گرامي نمبر ۾ جناب رشيد ڀٽي صاحب مرحوم گرامي جو جيڪو هڪ خط جو ٽڪرو نقل ڪيو آهي جو بقول ڀٽي صاحب جي گرامي هن جي والد مولانا عبدالحميد آلوري جي وفات تي لکيو هو. ڀٽي صاحب لکي ٿو تہ، "ان بحث جو اختتام ڪندي خط جي آخر ۾ گرامي صاحب لکيو هو تہ ڀاءُ رشيد! معاف ڪجانءِ ۽ مان مذهب جي تبليغ نٿو ڪريان، اوهان منهنجي مذهب ۽ مڪتبہ فڪر کي ڄاڻو ٿا. مذهب جي رجعت پسندانہ طرز کان بيزار آهيان. ياد رهي، حيات ما بعد الحيات متعلق مذهبي خيالات وسيع آهن. مان مولانا عبيد الله سنڌي ۽ آئن اسٽائن جي خيال کي وزن ڏيان ٿو، جن جو چوڻ آهي تہ ڪائنات ۽ حيات سدا حيات آهن ۽ رهنديون. انهن جي ارتقا زمان جي حدن کان ٻاهر جاري رهندي. بس." (گرامي نمبر صفحو ١۴٧)

جواب ۾ گذارش ڪندس تہ مولانا عبيد الله سنڌي توڙي آئن اسٽائن ڪٿي بہ ائين ڪونہ لکيو آهي تہ ڪائنات ۽ حيات سدا حيات آهن ۽ رهنديون. حيات ۽ ڪائنات بابت هي غير سائنٽيفڪ نظريو گرامي مرحوم جي پنهنجي دماغي اختراع آهي. هن جي تحريرن پڙهڻ کان پوءِ صاف ظاهر ٿو ٿئي تہ هو پنهنجي دماغ جون گهڙيل ڳالهيون نامور عالمن، فلسفين ۽ سائنسدانن ڏانهن منسوب ڪندو هو ۽ ان نموني رشيد ڀٽي جهڙن ماڻهن کي مرعوب ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. ڪائنات جي سدا حيات هجڻ بابت مرحوم گرامي مشهور سائنسدان آئن اسٽائن تي نسورو بهتان مڙهيو آهي. آئن اسٽائن جي نظريہ اضافيت (Theory of Relativity) مطابق تہ ماده (Matter) فاني ٿيو. هن سلسلي ۾ مون ماهوار برسات جي شيخ اياز نمبر تي تفصيلي تبصرو ڪيو آهي. (سنڌي ڊائجسٽ نومبر ١٩٧۴ع) جڏهن ماده فاني ثابت ٿيو تہ ڪائنات ڪيئن سدا حيات ٿي سگهي ٿي؟ واہ! گرامي صاحب اوهان جا گپوڙا .نظريہ اضافيت پيش ٿيڻ بعد زندگي ۽ ڪائنات جي وجود بابت سائنس جي دنيا ۾ هڪ عظيم

ترين انقلاب جنم ورتو، جنهن جي خبر نہ مرحوم گرامي کي هئي ۽ نہ مسٽر رشيد ڀٽي کي ٿي آهي. هڪ مغربي فرينچ ماهر طبعيات پروفيسر روڙي صاحب (Roughier) نظريہ اضافيت مان پيدا ٿيل نتيجن تي بحث ڪندي پنهنجي ڪتاب " فلسفو ۽ طبعيات جديد" (Philosophy and the new Physics) ۾ لکي ٿو تہ، " ان طرح ماده اليڪٽرانس ۾ تبديل ٿي وڃي ٿو، جيڪو لطيف لهرن جي صورت اختيار ڪندي فنا ٿي وڃي ٿو. گويا ماده جو مستقل نقصان ۽ قوت جو ناقابل تلافي انتشار عمل ۾ اچي ٿو. ماده جي سدا حيات رهڻ جي هن همہ گير اصول جي بجاءِ جنهن کي سائنسدانن سائنس جو بنياد قرار ڏنو هو، جنهن جو مقصد ان کي قابل فهم بنائڻو هو، يعني " نہ تہ ڪا چيز وجود ۾ ٿي اچي ۽ نہ وري فنا ٿي ٿئي".

هاڻي اسان کي هي متضاد اصول واضح ڪرڻ کپي تہ، "ڪائي شيءِ وجود ۾ نٿي اچي، هرچيز فنا ٿي ٿئي." دنيا هڪ آخري بربادي جي طرف وڌندي ٿي وڃي ۽ ايٿر جنهن جي باري ۾ ناحق هيءَ دعويٰ ڪئي ويندي هئي تہ اها ڪائنات جو سهارو آهي، ڪائنات جي آخري قبر ثابت ٿي ٿئي."

(Thus mat~~~~ is resolved into electrons which themselves vanish in etherised undulations, so that there is a final loss of matter, and an uncompensated dissipation of energy. For the universal Principal of invariance which the Lonic natural Philosophers Placed at the basis of Natural Philosophy and which assured its intelligibility, namely, (nothing is created nothing is Lost, (one must now substitute the contray Principle, nothing is created every thing is Lost.) The world marches to wards a final bank ruptcy and the ether of which it has been asserted in vain that it is the matrix of the world, is revealed a being their final tomb. P_ 150 , Translated in to English from french by Morton.)

آئن اسٽائن جي نظريہ جي تشريح اوهان مٿي پڙهي آيا آهيو، ان مطابق هيءَ دنيا ۽ ڪائنات آخري بربادي ڏانهن وڌندي ٿي وڃي ۽ هرچيز فنا ٿي ٿئي ۽ نہ زندگي کي بقا آهي ۽ نہ دنيا ۽ ڪائنات کي.

هاڻي مسٽر رشيد ڀٽي اسان کي ٻڌائي تہ گراميءَ جو ڪيس اهو لڪڻ تہ ڪائنات ۽ حيات سدا حيات آهن ۽ رهنديون، آئن اسٽائن جهڙي عظيم انسان تي ڪيڏو نہ عظيم بهتان آهي. ڪنهن بہ فلسفي،

عالم ۾ سائنسدان تي ان کان وڏيڪ ٻيو ظلم ٿي نٿو سگهي تہ ان کي بالڪل غلط نموني ڪوٽ ڪيو وڃي. جيئن آئن اسٽائن بابت گرامي صاحب افسوسناڪ ڪوشش ڪئي آهي.

حقيقت هي آهي تہ نظريہ اضافيت جي اچڻ بعد زندگي ۽ ڪائنات جي تعبير بابت هڪ وڏو انقلاب آيو ۽ اسان مان هر پڙهيل شخص کي هن سائنسي انقلاب بابت ڄاڻ رکڻ ضروري آهي، ان ڪري لازم آهي تہ هڪ ٻئي سائنسدان جي املهہ ڪتاب مان هڪ حوالو ناظرين جي خدمت ۾ پيش ڪريان. ڊاڪٽر هنري شمٽ (Harry Schmidt) پنهنجي ڪتاب " اضافيت ۽ ڪائنات" (Relativity and universe) ۾ انهن تبديلين جو جائزو ورتو آهي، جيڪي نظريہ اضافيت جي داخل ٿيڻ ڪانپوءِ رونما ٿيا آهن ۽ ڪائنات جي ڪيفيت بابت ڊاڪٽر موصوف وڏي مايوسيءَ جي عالم ۾ لکي ٿو تہ، " مفاصلو ۽ وقت بي حقيقت ٿي رهجي ويا، خود حرڪت بي معنيٰ ٿي وئي، اجسام جي شڪل صورت اسان جي نقطہءِ نظر تي موقوف ٿي وئي ۽ ڪائنات جي ابتڙ هميشه هميشه جي لاءِ رخصت ڪئي وئي. افسوس جو اوهان خوبصورت دنيا کي هميشه هڪ شديد ضرب سان برباد ڪري ڇڏيو آهي. هاڻي هيءَ پڳل ٽٽل ٿي وئي ۽ هن جا ٽڪر منتشر ڪيا ويا آهن. هاڻي اسان انهن ٽڪرن کي فنا جي سپرد ڪري ٿا ڇڏيون ۽ وڏي درد سان هن حسن جو ماتم ٿا ڪريون جيڪو متجي چڪو آهي."

(Space and time sank to shadows, motion it self became meaning less, the shape of bodies, a matter of view point, and the world ether was banished forever.

woe,. woe
thous hast desroyed
the beautiful world.
with violent blow.
Tis shivered tis shattered
The fragments abroad by a
dami _ god scattered
Now we sweep
The wrecks in to nothingness
Fondly we weep
The beauty that is gone.
(P _ 5)

نظريہ اضافيت موجب مفاصلو ۽ وقت بہ حقيقت بڻجي ويا ۽ خود حرڪت ڪا معنيٰ نٿي رکي. سائنسدان ماتم ڪري رهيا آهن تہ هڪ خوبصورت دنيا کي آئن اسٽائن برباد ڪري ڇڏيو. سڄي ڪائنات ڀڳل ٽٽل ٿي وئي ۽ ان کي فنا جي سپرد ڪيو ويو ۽ هتي اسان جي ترقي پسند ڀائرن جي ٽولي ۾ مرحوم غلام محمد گرامي هن راز جو منڪشف آهي تہ " ڪائنات ۽ حيات سدا حيات آهن ۽ رهنديون" ۽ هي آهي تہ مٿيون جملو آئن اسٽائن جي حوالي سان چيو ويو. فياللعجب!

گرامي انگريزيءَ مان بہ اڻ واقف هو

مهراڻ جي گرامي نمبر ۾ مرحوم جي سيني مداحن سندس وسعت علم جي تعريف ڪئي آهي. جناب شمس الدين عرساڻي صاحب ڪيس سقراط دهر جو لقب ڏنو آهي ۽ لکي ٿو تہ " گرامي صاحب سان ڪيترا عالم بہ بحث مباحثہ ڪندا هئا. ڪڏهن اسلام جي مختلف ديني اعتقاد جا مجيل عالم تہ، ڪڏهن وري مختلف صوفيانہ مسلڪ جا داعي، ڪڏهن سياسي حرمت جا پاسبان ۽ آزاد فڪر جا داعي. ڪڏهن انقلابي ۽ وطن دوست نوجوان، تہ ڪڏهن ڪميونسٽ ۽ جهاد پسند، ڪڏهن مصلح ۽ معتدل عالم، ڪڏهن جديد تهذيبي ۽ عالمگيري تحريڪن ۾ وچڙيل فرد، تہ ڪڏهن وري علم و ادب، جا حامي ۽ ٻوليءَ جا چاهيندڙ اديب ساڻس ملندا رهندا هئا." (صفحو - ١٦٦)

جنان عرساڻي صاحب کي خبر هوندي تہ سقراط تہ پاڻ زهر جو پيالو رضا خوشيءَ سان پيتو هو ۽ پنهنجي زندگيءَ جي بہ پرواهہ ڪانہ هوندي هئس ڇو جو دانشور هميشه بهادر ۽ جري ٿيندا آهن.

بہ ٽي سال اڳ سائين جي ايم - سيد جي شخصيت متعلق جناب گرامي مرحوم جو هڪ رکيل مقالو جيئي سنڌ وارن پنهنجي ڪنهن رسالي ۾ شايع ڪرايو هو. بس پوءِ تہ گرامي مرحوم کي آنڊ ماڻ ٿي، هڪدم ٻئي ڏينهن ئي عبرت اخبار ۾پنهنجو هڪ ترديدي بيان شايع ڪرايائين ۽ پنهنجي اڳ لکيل مقالي کان بيزاري ڏيکاريائين. منهنجا سڄڻ! سقراط دهر تہ ائين نہ ٿيندا آهن. مون گراميءَ جي ڪچهري پنجاهہ دفعا اٽيند ڪئي آهي. هو چڱو مقرر ۽ صحافي هو ۽ بس! مون کي ٻڌايو تہ علم تصوف بابت هن ڪهڙو علمي ڪتاب لکيو آهي؟ پروفيسر نڪلسن صاحب جو ڪتاب " اسلام جا صوفي" (The Mystics of Islam) پڙهي ڏسجي ٿو تہ بي

اختيار هن انگريز محقق کي داد ڏيڻ لاءِ تعريفي ڪلمات نکرن ٿا. پروفيسر برائون صاحب " تاريخ ادبيات ايران" (Aliterary history of Parsia) ۾ صوفي فڪر جي تشريح بابت جو ڪجهه لکيو - اهو عالمانه ۽ محققانه آهي. گرامي صاحب جي اهڙي ڪا نادر تحقيق ته پيش ڪريو؟ محض اهو چوڻ ته هو صوفي فڪر جو وڏو ڄاڻو هو، ڪهڙي معنيٰ ٿو رکي؟ تصوف جا بنيادي ڪتاب جهڙوڪ شيخ قشيري جو ڪتاب " الرسالة" ابو نصر سراج جو ڪتاب " المع" سهروردي مرحوم جو ڪتاب " العوارف المعارف" شيخ ابن عربي جو ڪتاب، "فتوحات" وغيره سڀ عربيءَ ۾ لکيل آهن. پروفيسر نڪلسن صاحب پاڻ عربي زبان جو وڏو ماهر ۽ عالم هو. هن پاڻ تصوف بابت اصل عربيءَ جا ناياب نسخا شايع ڪرائي، انهن جي بهترين شرح لکي آهي. جنهن کي علمي دنيا قدر جي نگاهه سان ڏسي ٿي. برعڪس ان جي اسان جو گرامي صاحب عامي هو، عربي زبان مان، جيئن مون ابتدا ۾ گذارش ڪئي ته هو قطعا غير واقف هو، ته پوءِ مون کي ٻڌايو وڃي ته هو ڪيئن تصوف، علم حديث، علم تفسير، يا علم الفرائض ۾ يدطوليٰ رکندو هو. گرامي صاحب سان منهنجون ڪيئي ملاقاتون ٿيون. پر مون ڪڏهن به تصوف بابت هن جي واتان ڪنهن علمي ڪتاب جو ڪو نالو ئي نه ٻڌو.

رهيو سوال، سائنس، فلسفه، منطق، يا ٻين عصري علوم جو ته ڪيئن ٿا چئو ته انهن علمن جو هو ماهر هو؟ ڇا سائنس منطق، فلسفه، يا معاشيات بابت هن جو ڪوبه ڪتاب يا علمي مقالو شايع ٿيو؟ جيئن عربي زبان مان اڻ واقفيت ڪري هو تصوف يا ٻين علمن جي ڄاڻ نه رکندو هو، تيئن انگريزي زبان نه سمجهڻ ڪري هو دور حاضر جي علمن مان نابلد هو. معاف ڪجو، رڳو اردو ترجمن پڙهڻ سان سائنس ۽ فلسفه جي علم تي ڪو عبور حاصل ڪونه ٿو ٿئي. مثال طور فلسفه جي موضوع تي دور حاضر ۾ وڏ ۾ وڏ ۽ بهترين ڪتاب براٽراند رسل لکيا جيڪي ڪتاب مون پڙهيا، انهن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

(1) An out Line of Philosophy
(2) Problems of philsophy
(3) History of Western Philosophy
(4) The wisdom of the west

خالص فلسفه جي علم بابت هن مصنف جا اجا پيا به ڪيترا ڪتاب هوندا جي مون نه پڙهيا. ٻڌايو ته مٿين ڪتابن جا ڪڏهن اردو ترجما شايع ٿيا، جي مرحوم گراميءَ پڙهيا هجن. موجوده دور ۾

برٽرانڊ رسل کي نہ پڙهڻ وارا فلسفہ جي ڄاڻ جي ڪيئن ٿا دعويٰ ڪن؟ بحث جو نڪتو هي آهي تہ عصري علوم جي واقفيت لاءِ انگريزي ٻوليءَ تي عبور ضروري آهي. گرامي تہ ننڍڙو ماڻهو هو، پر مولانا سنڌي مرحوم جهڙي تاريخ ساز شخصيت بہ انگريزي مان عدم واقفيت ڪري جديد خيالات کان نابلد هو. ۽ دانشورن ان ڳالهہ جو نوٽيس ورتو آهي. مثال طور هندستان جو سابق وزير اعظم آنجهاني جواهر لال نهرو پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ مولوي عبيد الله سنڌيءَ سان پنهنجي ملاقات جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ " مولوي عبيد الله سان مون ٿوري وقت لاءِ اٽلي ۾ ملاقات ڪئي هئي، هو پراڻي طرز جي سياسي جوڙ توڙ جي معاملي ۾ مون کي هوشيار ڏسڻ ۾ آيو، جنهن جي ڪيس صلاحيت هئي، پر جديد خيالات سان هن کي ڪو تعلق ڪونہ هو."

(Then there was Moulvi Obeidulla _ whom Imet for a short while in Ltaly _ He seemd to me to be clever, but rather in the sense of possesing ability for old style political man at curving. He was not in touch with modern ideas . P _ 151 Jawaharlal Nehru : an autobiography, London. 1955 ED)

مولانا عبيد الله سنڌي، جواهر لال نهروءَ جي الفاظ ۾ جديد خيالات کان ان ڪري غير واقف هو، ڇاڪاڻ تہ ذهانت ۽ قابليت جي باوجود هن کي انگريزي ڪانہ ايندي هئي، تہ پوءِ پڇڻ جي جسارت ڪندس تہ انگريزي نہ ڄاڻڻ هوندي مرحوم گرامي صاحب جديد خيالات تي ڪيئن عبور رکندو هو؟ ڇا گرامي صاحب، مولوي عبيد الله کان بہ علم ۽ فضل ۾ مٿيرو هو؟ مهراڻ جي هن خاص نمبر ۾ مرحوم جي ڪن مداحن اهين بہ لکيو تہ گرامي صاحب ٽئين، چئين بجي رات تائين ڪراچي هوٽل ۾ ڪچهري ڪيون ويٺو هوندو هو ۽ اهو سندس معمول هو. ڏينهن جو مرحوم بورڊ ۾ ملازمت ڪندو هو. پڇڻ وارا پڇي ٿا سگهن تہ اهڙيءَ حالت ۾گرامي صاحب کي سيريس مطالعي جي ڪيئن سيني علمن جي ڄاڻ رکندو هوندو؟ مطالعي لاءِ تہ باقاعدي شيڊول ناهيو آهي. ڊائري تي شائق نوٽ ڪندا آهن فلان ڪتاب فلان تاريخ تي پڙهيم. ماڻهن جو حال هي آهي تہ هو رات جو پنهنجي منزل ننڊ ڦٽائي چئين چئين بجي تائين (سابہ سياري جي رات) مسلسل پڙهندا آهن، نوٽ وٺندا آهن، اهڙا ماڻهو ئي مختلف علمن جي ڄاڻ رکندڙ آهن، ياد رکڻ گهرجي تہ علم وارا ماڻهو پنهنجو قيمتي وقت هوٽلن ۾ گهٽي ويهڻ سان ضايع ڪونہ ڪندا آهن، جيئن مرحوم گراميءَ جو معمول هو.

گرامي ۽ شاه ولي الله جو فڪر

مهراڻ جي خاص نمبر ۾ جناب سراج الحق ميمڻ صاحب محترم گرامي صاحب متعلق لکي ٿو ته " اسان جو يار گرامي واقعي قلندر هو. هو انهن عظيم عالمن جي سٽ جو آخري همسفر هو، جن شاه ولي الله ۽ مولانا عبيد الله سنڌيءَ جي فڪر کي رهنما بڻايو هو. مولانا دين محمد وفائي مرحوم کان پوءِ مولانا گرامي انهيءَ فڪر جو آخري قداور مبلغ هو ۽ اهي سڀ جا سڀ قلندر هئا ۽ پنهنجي سموري زندگي خاموش علمي خدمت ۾ گذاري ويا." (صفحو ١١٢)

جناب سراج ميمڻ صاحب غلط لکيو آهي ته مرحوم گرامي شاه ولي الله صاحب جي فڪر کي پنهنجو رهنما بڻايو هو. جناب گرامي صاحب جون سڀ تحريرون منهنجي نظر مان گذريون آهن. هو شاه ولي الله صاحب جي فڪر جي ڪا ڄاڻ نه رکندو هو. هن پنهنجي قلم جي ذريعي شاه ولي الله جي فڪر ۽ فلسفي بابت اسان کي ڪجهه به نه ڏنو آهي. مرحوم مولانا دين محمد وفائي صاحب واقعي هڪ جيد عالم هو. ٿي سگهي ٿو ته هن کي شاه صاحب جي فڪر جي ڄاڻ ۽ معلومات هجي، پر اسان وٽ مرحوم وفائي جي هٿن جو ڪو لکيل ڪتاب موجود نه آهي. افسوس ۽ صد افسوس جو حضرت شاه ولي الله صاحب جي فڪر ۽ فلسفي کي متعارف ڪرڻ لاءِ جنهن شخص سنڌ ۾ ڪم ڪيو، مسٽر سراج ميمڻ ۽ سندس ساٿين کي ان شخص جي نالي ۽ ڪارنامن جي ڪا خبر به نه آهي.

اهو فاضل شخص پروفيسر غلام حسين جلباڻي صاحب آهي، جو ڪنهن وقت سنڌ يونيورسٽيءَ جي شعبه عربيءَ جو صدر ٿي رهيو آهي. هونءَ ته جلباڻي صاحب حضرت شاه ولي الله صاحب بابت ٻيا به ڪي ڪتاب تصنيف ڪيا آهن، پر حال ۾ مون سندس هڪڙو ڪتاب " شاه ولي الله جي تعليم" پڙهيو ۽ منهنجا چوڏهن طبق روشن ٿي ويا. والله! حضرت شاه صاحب جي تعليمات تي اهڙو ڪتاب اڳ اردو يا انگريزي ٻولين ۾ تصنيف نه ٿيو. حضرت شاه وليءُ الله صاحب بابت اڄ کان پنجاهه سال اڳ لکنوءَ جي ماهوار "الفرقان" جو شاه ولي الله نمبر نڪتو هو. نيز ديوبند جي مشهور عالم مولانا مناظر احسن گيلاني مرحوم " تذڪره شاه ولي الله" نالي هڪ ڪتاب لکيو هو. پر سچ پڇو ته پروفيسر جلباڻي صاحب جي هيءَ شاهڪار تصنيف سيني کان گوءِ ڪٽي وئي ۽ حضرت شاه ولي الله صاحب جو روح به جلباڻي صاحب کي دعائون ڏيندو هوندو.

هي ڪتاب پڙهي منهنجي دل ۾ علمي رشڪ پيدا ٿيو ۽ خواهش ٿيم ته "ڪاش اها تصنيف منهنجي هجي ها".

اها جهالت ۽ بي انصافي آهي . ۽ جنهن شخص حضرت شاهه ولي الله صاحب جي تعليمات بابت اهڙو بي نظير ڪتاب لکيو آهي، ان جو ته تذڪره نه ڪجي، باقي سڄو ڪريڊٽ گرامي مرحوم کي ڏنو وڃي، جنهن شاهه ولي الله بابت هڪ اکر به ڪونه لکيو آهي. حضرت شاهه ولي الله صاحب جي فڪر، فلسفه ۽ تعليم بابت فاضل جلباڻي صاحب جو ڪتاب پڙهي مون کي عربي جو هڪ شعر ياد آيو جو محترم مصنف جي خدمت ۾ پيش ڪجي ٿو:

ڪــتـــاب قـــد حـــويٰ دررالـمـــعـــانـــي
و بـــحـــر فـوائــــد لــلــمــقــتــيــنــيــة
فـــلا تـــعـــجـب لـــهـــا تـــيـــک الـمـــعـــانـــي
فـــان الـــبـــحـــر ڪـــل درفـــيـــة

گرامي ۽ سندس مشرقي شاعري جو مقالو

مهراڻ جي گرامي نمبر ۾ سيني ترقي پسند ليکڪن مشرقي شاعريءَ بابت سندس مقالي جي بي حد تعريف ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ مهراڻ جو فاضل ايڊيٽر جناب امداد حسيني صاحب لکي ٿو ته "مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات" جهڙو زبردست مقالو نه رڳو سندس ساري ڄمار جي مطالعي ۽ مشاهدي جو نچوڙ ۽ جديد لکندڙن لاءِ ڏِيَ آهي، پر ساڳي وقت وبرن لاءِ ودِ پڻ آهي. انهيءَ مقالي جو رهيل حصو جيڪو ڪنهن ڪارڻ ڇپجي نه سگهيو ۽ اهڙو ذڪر مقالي جي آخر ۾ مولانا پاڻ به ڪيو آهي ۽ نجي ڪچهرين ۾ به پڻ ڪيو آهي، اهو ڇپجڻ گهرجي." (ايڊيٽوريل صفحه ٨، ٩)

جناب غلام محمد گرامي صاحب جي مٿئين مقالي جي ترقي پسندن خود پروپيگندا ڪئي هئي، ايتري قدر جو جناب گرامي مرحوم به پنهنجي تعريف ٻڌي ڦوندجي پيو. حضرت عمر رضه جو هڪ قول آهي ته "المدح ذبح" يعني واکاڻ ذبح ڪرڻ جي برابر آهي. سندس حلقي جا اڻجاڻ خوشامندڙيا ڏينهن رات "مشرقي شاعريءَ" جي مقالي جي تعريف ڪندا رهندا هئا. مشهور انگريز ليکڪ جاڻ ڊيفو (Defoe) اهڙن مصاحبن لاءِ ڪهڙو نه چڱو چيو آهي ته (Where flattersmeet the Devil goes to dinnes) مٿي عرض ڪيو ويو ته پنهنجي اجائي تعريف ٻڌي مرحوم گراميءَ ۾ ڪبر ۽ نخوت جو

احساس شديد نموني پيدا ٿيو ۽ پنهنجي مقالي جي پاڻ به تعريف ڪرڻ لڳو. مثال طور سنڌ جي هڪ شاعر عبدالڪريم گدائي جو هڪ مجموعہ ڪلام " پڪڙا ۽ پنهوار" ١٩٧٥ ۾ شايع ٿيو. ڪتاب جي پيش لفظ ۾ مرحوم گرامي صاحب پنهنجي مقالہ لاءِ لکي ٿو تہ " سنڌي جديد ادب تي ڪفر ۽ الحاد جي جواب ۾ "مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات" جي عنوان سان هڪ محققانہ ۽ عالمانہ مقالو شايع ٿيو، جنهن جي شايع ٿيڻ شرط مخالفت جو طوفان برپا ٿي ويو. اهو سڀ ڪجهہ ٿيو ويو، جنهن جي رجعت پسند فڪر وارن کان توقع هئي. ڪتاب ڇاپيا ويا ۽ سوسو قسطن تي مشتمل ٻہ چار سلسلہ اخبارن ۾ هليا. مقالي جي علمي ۽ ادبي معيار متعلق سنڌ جي جديد توڙي، قديم عالمن ۽ محققن تحسين ۽ آفرين ڪئي. سنڌ جي مشهور مورخ پير حسام الدين راشدي صاحب لکيو تہ " اگر هن قسم جي علمي تحقيق يورپ ۾ ٿئي ها! تہ مقالہ نگار جو هوند استيچو ڪڙو ڪيو وڃي ها!" ان کان پوءِ چند دوستن جي صلاح بيٺي تہ اهو مقالو اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو وڃي. سنڌي اردوءَ ۾ ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيو وڃي. افسوس جو آهي سڀ وعدا ۽ دلاسا اڃان ٿي هوا ۾ ڦوڪون ثابت ٿيا" .(١)

ياد رکڻ گهرجي تہ جناب غلام محمد گراميءَ جي نالي سان مشرقي شاعري وارو مقالو سہ ماهي رسالہ مهراڻ (فيبروري مارچ ١٩٦٤) ۾ شايع ٿيو هو. مون هي مقالو نهايت ٿي غور خوض سان پڙهيو. پڙهڻ کان پوءِ معلوم ٿيو تہ اصل ۾ هي مقالا جناب نياز فتحپوري ۽ حضرت جوش مليح آبادي ۽ ٻين اردو جي ترقي پسند شاعرن وقت بوقت لکهنؤ جي رسالي " نگار" ۾ لکيا هئا. جينن ناظرين کي خبر آهي تہ اشتراڪيت جي تبليغ ۽ تعليم لاءِ هندستان جي اردو اديبن ڪامريڊن سجاد ظهير جي قيادت ۾ ١٩٣٥ع ۾ ترقي پسند ادب جو بنياد وڌو هو ۽ ان وقت کان وٺي هنن اشتراڪي نظام جي مخالفن کي رجعت پسند گروهہ جو لقب ڏنو ۽ ان نموني هندستان جي چوٽيءَ جا اديب، عالم ۽ دانشور جهڙوڪ مولانا ابوالڪلام آزاد مرحوم مولانا عبدالماجد دريابادي ۽ ٻين جو شمار بہ رجعت پسند گروه ۾ ٿيڻ لڳو. اردو جي ترقي پسندن، مذهب ۽ الله تعاليٰ جي شان ۾ اسان جي يارن وانگر گستاخيون ۽ بي ادبون ڪيون تہ سنڌن مخالفت شروع ٿي. ان جي جواب ۾ ترقي پسندن اهو ڪجهہ لکيو، جنهن کي مرحوم گرامي صاحب دهرايو. حقيقت هي آهي تہ مشرقي شاعريءَ جي مقالي لکڻ وارا ٻيا آهن ۽

(١) ڏسو ڪتاب پڪڙا ۽ پنهوار از گدائي صفحو ١٠

مرحوم گرامي جي حيثيت محض مرتب ۽ مترجم جي آهي ۽ ٿوري رد و بدل سان ان معيار تي سنڌي شاعريءَ کي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس.

سه ماهي مهراڻ ۾ هن مقالي شايع ٿيڻ سان ترقي پسندن جي مخالف گروهه سيد سردار علي شاهه جي قيادت ۾ مقالي جو علمي ۽ نظرياتي جائزو ورتو ويو ۽ سنڌ جي معروف اديب ۽ شاعر جناب عبدالرزاق راز صاحب ۽ پيڻ محترمه نور شاهين مقالي جي علمي ڪمزورين کي ظاهر ڪيو.

هن موضوع تي اڳ به گهڻو ڪجهه مون کان وڌيڪ فاضلن لکيو، ان ڪري وڌيڪ تنقيد جي ڪا ضرورت ڪانه آهي. مٿي جناب گرامي صاحب جو حوالو ڏنو ويو، جنهن ۾ هن صاحب شڪايت ڪئي ته سندس " مقالي خلاف ڪتاب ڇاپيا ويا." خبر نه آهي ته اهي ڪهڙا ڪتاب ڇاپيا ويا ۽ ڪهڙن مصنفن لکيا؟ البته روزاني مهراڻ ۾ تنقيدي سلسلا ضرور شروع ڪيا ويا، جي به بدقسمتيءَ سان ڪتابي شڪل ۾ اجا تائين شايع نه ٿيا آهن. مرحوم گرامي صاحب پير حسام الدين راشدي صاحب جو حوالو ڏيندي لکيو ته، " اگر هن قسم جي علمي تحقيق يورپ ۾ ٿئي ها ته مقالي نگار جو هوند استئچو ڪڙو ڪيو وڃي ها." پير حسام الدين راشدي صاحب لاءِ چيو ٿو وڃي ته هو فارسي زبان جو وڏو ڄاڻو ۽ عالم آهي. منهنجي ڪيس هڪڙي استدعا آهي ته براه ڪرم موصوف جي مشرقي شاعريءَ جي مقالي کي پيهر پڙهن.

ڇا ان ۾ عربن جي متعلق فردوسي جو مشهور شعر مرحوم گرامي صحيح لکيو آهي؟ ۽ ڇا ان شعر جي معنيٰ به صحيح لکي اٿس؟ گرامي صاحب نه فقط فردوسيءَ جو شعر غلط نقل ڪيو آهي پر ان جي معنيٰ به غلط ڪئي آهي. مان هتي فردوسيءَ جو اصل شعر معنيٰ سميت لکان ٿو ۽ شعر جو تاريخي پس منظر پڻ بيان ڪندس، ڇو جو مرحوم گرامي جي مقالي شايع ٿيڻ بعد اسان جي ترقي پسند پائرن عربن جي خلاف سخت پروپئگندا ڪئي ۽ فردوسيءَ جي شعر جو حوالو ڏيندي عربن جي خلاف پنهنجي روايتي نفرت جو اظهار ڪيو. (١)

ان کان پوءِ قوي اميد آهي ته جناب پير صاحب، گرامي صاحب جي لاءِ استئچو ڪڙو ڪرڻ واري تمنا تان هٿ ڪڻندو، ڇو جو پاڻ فارسي زبان جو ماهر سڏجي ٿو.

---

(١) ملاحظه ٿئي سراج ميمڻ جي ناول " پڙاڏو سو سڏ" جو پيش لفظ از جمال ابڙو

گرامي ۽ فردوسي جو شعر

عربن بابت فردوسي جو شعر گرامي مرحوم هن طرح نقل ڪيو آهي ته:

تفو برتو اي چرخ گردان تفو
ڪه تخت ڪيان راڪنند آرزو

متئين شعر جو عجيب و غريب ترجمو نقل ڪيو اٿس. شعر جي معنيٰ ڪندي لکي ٿو ته " اي آسمان تڪ هجني جو ڳوهن ڪي ڪائينڌڙ عرب اج ايران جي شاهي تخت حاصل ڪرڻ لاءِ آرزو ڪن ٿا." (١)

سوال آهي ته متئين شعر ۾ ڳوهن ڪي ڪائينڌڙ عربن جو ذڪر ڪٿي موجود آهي؟ گرامي مرحوم فردوسي جو نه فقط شعر غلط نقل ڪيو آهي پر ان جي من گهڙت معنيٰ به لکي آهي. مثلا ڳوهه کي فارسي ۾ "سوسمار" چئبو آهي. اهو لفظ ته شعر ۾ موجود ئي نه آهي ته پوءِ هي ڪائينڌڙ عرب جا الفاظ ڪٿان آيا؟

صاف ظاهر آهي ته گرامي صاحب جي فارسي داني ڪچي آهي. عربن جي بابت فردوسيءَ جو هي شعر اصل ۾ هن طرح آهي، جو مولانا شبلي نعماني جي ڪتاب " شعر العجم" حصه اول صفحه ١٢٣ تان ڪورجي ٿو.

"زشير شتر خوردن وسوسمار
عرب را بجائي رسيد است ڪار
ڪه تخت ڪيان راڪنند آرزو
تفو برتو اي چرخ گردان تفو"

پيٿائي ڏسو ته مرحوم متئين شعر جا آخري ٻه جملا به غلط لکيا آهن جو ".ڪه تخت ڪيان جي بجاءِ اڳ ۾ تفو براي چرخ......... لکي ويهي رهيو. سوال ٿو پيدا ٿئي ته ان جو نالو تحقيق آهي؟ فردوسي تاريخي پس منظر ۾ ايرانين جي تاريخ لکي رهيو هو" جيڪي نفرت ۽ باهمي دشمني ڪري عربن کي ڏاچيءَ جا کير پياڪو ۽ ڳوهه ڪائينڌڙ ڪوٺيندا هئا. ان ۾ به ڪو شڪ نه آهي ته اسلام کان اڳ واري زماني ۾ عرب ابن خلدون جي لکڻ مطابق وچون ۽ ڳوهه به کائيندا هئا، جا رسم اسلام جي آمد کان پوءِ بند ٿي پر ان جي باوجود به ايراني ڪين ڳوهه ڪائينڌڙ ڪوٺيندا هئا. ڇو جو اهو ڏنڌو سندن ابن ڏاڏن جو هو. ايرانين کي عربن کان ڪيتري نفرت هوندي هئي، ان جو واحد مثال خود نبي اڪرم صلي الله

---

(١) ڏسو سه ماهي مهراڻ فيبروري، مارچ ١٩٦٤ صفحه ٢٠٨

عليه وسلم جن جي زندگيءَ ۾ ملي ٿو. حضور جن اسلام جي پيغام ۽ دعوت لاءِ روم جي بادشاهه هرقل ۽ ايران جي بادشاهه خسرو پرويز ڏانهن خط لکيا هئا. هرقل خط وٺي شرافت جو مظاهره ڪيو ۽ روم ۾ بعض قريشي واپارين کان رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي دعوت ۽ شخصيت متعلق استفسار ڪري مطمئن ٿي ويو ته محمد صلي الله علي وسلم واقعي نبي آهي ۽ عنقريب منهنجي تخت کي به اونڌو ڪندو.

پر ايران جي بادشاهه خسرو کي سخت ڪاوڙ وٺي ويئي ۽ قاصد جي موجودگيءَ ۾ خط کي ڦاڙي ٽڪر ٽڪر ڪري، پنهنجي گورنر بازان کي لکي موڪليو ته محمد ﷺ کي گرفتار ڪري هڪدم ايران جي گادي مدائن ڏانهن موڪليو وڃي. پر خدا جي قدرت ڏسو جو ايران جي هن گستاخ بادشاهه جي حڪم جي تعميل ٿي نه سگهي ڇو جو فورا هو پنهنجي پٽ شيرويه جي هٿان قتل ٿيو. هن هڪڙيئي اهم واقعي مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ايرانين کي عربن سان ڪيڏي نه دشمني ۽ نفرت هئي.

بعد ۾ ايرانين عربن کي سخت نقصان پهچايا ۽ عرب هن جي شرارت ڪري سخت پريشان ۽ نالان ٿيا. خاص طرح ٻئي خليفي حضرت عمر فاروق رضه جي خلافت دوران ته ايرانين جون زيادتيون روز مره جو معمول بڻجي ويون. مشهور انگريز مورخ وليم ميور(Muir) صاحب پنهنجي ڪتاب "شروعاتي خلافت جي تاريخ" (Annals of early caliphate) ۾ ايرانين بابت حضرت عمر رضه جو هڪ قول نقل ڪري ٿو ته "منهنجي خواهش آهي ته جيڪر اسان جي ۽ ايرانين جي وچ ۾ باهه جو جبل حائل هجي ها". يعني ته نه هو اسان ڏي لنگهي اچن ۽ نه اسان هن ڏي وڃي سگهون.

(I wish between ourselves and persia there were a mountain of fire.)

آخر ايرانين ايڏي ته عربن سان ڪونس ڪئي جو حضرت عمر رضه هن سان جنگ ڪرڻ لاءِ مجبور ٿيو ۽ حضرت سعد بن ابي وقاص جي ڪمانڊ هيٺ ايران جي بادشاهه يزد جرد جو خاتمو آندو ويو ۽ هن جو بهادر سپهه سالار رستم، عربن جي هٿان مارجي ويو. ان نموني ايرانين جا غلام عرب، جن جا ابا ڏاڏا ڳوهه ۽ وڇون کائيندا هئا، اهي اسلامي نظريه ڪري متمدن پارسين جي مٿان غالب آيا. انهيءَ تاريخي فتح کي فردوسي يزد جرد جي زباني پنهنجي شاهه نامي ۾ بيان ڪيو آهي ته ڏاچيءَ جو کير پيئندڙ ۽ ڳوهه کائيندڙ عربن کي جاءِ تي پهچڻ کان سواءِ ٻي ڪل ڪرت نه ڪانهي

جو اهي ڪيان جي تخت حاصل ڪرڻ لاءِ تمنا ڪن ٿا. اي آسمان ٻه دفعا ٿڪ هڄني".

گرامي مرحوم لفظ " ڪيان" جي معنيٰ لکي آهي " ايران جو شاهي تخت" سوال آهي ته ڪنهن جو تخت. ڪيان جي هيءَ معنيٰ لغت جي مطابق نه آهي. درحقيقت فارسي لغت ۾ ڪيان جو لفظ ايران جي فقط چئن ٻادشاهن يعني ڪيڪائوس، ڪيقباد، ڪيخسرو ۽ ڪي لهراسپ لاءِ استعمال ٿيندو آهي.

مون فردوسيءَ جي هن شعر جو تاريخي پس منظر بيان ڪرڻ ضروري سمجهيو، ڇوته گراميءَ جي هن مضمون کان پوءِ اسان جي قوم پرست ڀائرن عربن کي بدنام ڪرڻ لاءِ پنهنجن تحريرن ۾ فردوسيءَ جو اڪثر ذڪر ڪيو آهي. هاڻي ٻڌايو ته فردوسيءَ جي هن شعر ۾ ڪهڙي خرابي آهي؟ ايران جي بادشاهه يزد جرد اسلامي لشڪر جي سفيرن جي موجودگيءَ ۾ عربن جي. گندين عادتن جو ذڪر ڪيو. سفيرن يزد جرد کي جواب ڏنو ته " تون سچ ٿو چوين اسين واقعي گندا هئاسون پر الله تعاليٰ اسان ڏي پنهنجو نبي موڪليو، جنهن جي تعليمات تي عمل ڪري اسان پاڪ ٿي هن منزل تي پهتا آهيون."

خود حضرت عمر رضہ جي زندگيءَ جو هڪ واقعو آهي ته خليفي ٿيڻ بعد هڪ دفعي عرب جي انهن چراگاهن مان هن جو گذر ٿيو، جتي ننڍي هوندي هو اٺ چاريندو هو. ان منزل تي بيهي حضرت عمر رضہ تي رقت طاري ٿي وئي، چوڻ لڳو ته مان اهوئي اٺ چاريندڙ آهيان پر نبيءَ جي تعليم ڪري اڄ هڪ وڏي سلطنت جو حاڪم آهيان. هي آهي اسلامي انقلاب جو ڪرشمو. اميد ته اوهانکي هاڻي فردوسيءَ جي شعر جو مطلب سمجهڻ ۾ ايندو جو خود علامه اقبال مرحوم ٻه رسول ڪريم صلعم جن کي خطاب ڪندي پنهنجي هڪ فارسي شعر ۾ چيو آهي ته "تنهنجو اچڻ زندگيءَ جي جواني آهي ۽ تنهنجو جلوو گويا زندگيءَ جي خواب جو تعبير آهي. تو هن دنيا ۾ حياتيءَ جي لاٽ جلائي ۽ غلامن کي حڪمراني سيکاري آهي".

"اي ظهور تو شباب زندگي
جلوت تعبير خواب زندگي
درجهان شمع حيات افروختي
بندگان را خواجگي آموختي

فردوسي جي شعر جو اهوئي تاريخي پس منظر آهي جو گوهه کائيندڙ تهذيب کان نا آشنا، بدو ۽ اوٺي عرب اسلام کي قبول ڪري

رسول ڪريم صلعم جي تعليمات تي عمل ڪري ايرانين ۽ ٻين قومن جي غلاميءَ مان ڇوٽڪارو حاصل ڪري تخت "ڪيان" جا وارث بڻيا ۽ حضرت سلمان فارسي وانگر شهنشاهي ۾ فقيري ڪيائون. تاريخ جو مشهور واقعو آهي جو هڪ غير ملڪي ڪي ايران جي گادي مدائن ۾ پنهنجي سامان کڻڻ لاءِ مزدور جي ضرورت پئي. پريان هڪ ڦاٽل ڪپڙن واري شخص کي ڏسي ڪيس پڪاري چيائين ته پنهنجي مزدوري وٺي هي منهنجو سامان فلاڻي هنڌ پهچاءِ. مزدور خوشيءَ سان بار پنهنجي ڪلهن تي کڻي مدائن شهر جي گهٽين مان لنگهندو ويو. هن مزدور کي سڀ ماڻهو ڏسي سلام پيا ڪن. غير ملڪي هي ماجرا ڏسي وائڙو ٿي ويو. پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿي ويس ته هي سامان کڻڻ وارو شخص حقيقت ۾ مدائن جو گورنر حضرت سلمان فارسي آهي. اهڙا ئي ماڻهو تخت " ڪيان" جا وارث بڻيا.

هن اسلامي انقلاب نه فقط جاهل ۽ ڳوهه کائيندڙ عربن جي قسمت بدلائي پر پوريءَ دنيا جي مظلوم انسانن کي سندن جابر حڪمرانن کان نجات ڏياري.

غلام محمد گرامي صاحب ۽ سندس عقيدت مندن فردوسيءَ جو شاهنامو پوريءَ طرح پڙهيو ئي نه آهي. عربن جي مذمت بابت شاعر ۽ مؤرخ فردوسي جا چيپيل الفاظ مٿي شعر ۾ نقل ڪيا ويا. فردوسيءَ مسلمان فاتح جرنيل حضرت سعد بن ابي وقاص جي سفير جو ڏنل جواب نقل ڪري ٿو، جنهن ۾ وري هي عرب سفير ايرانين جي مذمت ڪري ٿو ته اوهين ايراني پهلواني سان ڪو واسطو نٿا رکو. توهان ته زائفن وانگر رنگ وبو ۽ نقش و نگاري ۾ مصروف آهيو. پٽ پٽيهر پهريو ٿا ۽ ڇت ۽ درن کي سينگارڻ کان سواءِ ٻيو هنر (جنگي وغيره) ڪونه ڄاڻو.

"شمارا بـة مـردانـگـي نـيـسـت ڪـار
هـمـة چون زنـان رنـگ و بـوي نـگـار
هـنـر تـان بـديـبـاسـت پـيـراسـتن
دگـر نـقـش بـام ودر آراسـتن.

(شاهه نامه از فردوسي)

ڏسڻ ۾ ايندو ته فردوسي شاهنامه ۾ ٻنهي قومن جي تاريخ بيان ڪئي آهي، ڇوته عرب ۽ ايرانين جي وچ ۾، جيئن بيان ڪيم قديم زماني کان دشمني هلندي پئي آئي. الغرض ته گراميءَ جي هن مقالي لکڻ بعد عربن جي مذمت ۾ سڀ ترقي پسند فردوسيءَ کي مثال طور پيش ڪن ٿا. (ملاحظ ٿئي مسٽر سراج ميمڻ جو ڪتاب "ڀڙاڏو سو سڏ" جو پيش لفظ).

اول تہ جيئن مٿي عرض ڪيو ويو،گرامي مرحوم فردوسي جو شعر ۽ ان جي معنيٰ غلط لکي. ٻيو تہ اسان جي ترقي پسند پائرن ڪي فردوسي جي شعر جي تاريخي پس منظر جي ڇاڻ نہ آهي،جا مٿي بيان ڪني وئي آهي.هيئنر صاف ۽ غير متعصب ذهن لاءِ اعتراض جي ڪابہ گنجائش موجود نہ آهي. ڇا اجا بہ پير حسام الدين راشدي صاحب گرامي لاءِ اسٽنچو ڪڙو ڪندو؟